

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY TA’LIM,
FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**ALISHER NAVOIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
O‘ZBEK TILI VA ADABIYOTI UNIVERSITETI**

O‘zbek shevashunosligi markazi

**“O‘ZBEK FOLKLORI VA SHEVALARI TADQIQOTLARI:
AMALIYOT, METODOLOGIYA, YANGICHA YONDASHUV”
mavzusidagi
xalqaro ilmiy-nazariy konferensiya materiallari**

2024-yil 25-may

Toshkent – 2024

Denov bozori mavjudligi, viloyat aholisi tabiiy oqimi yo'lida ekanligi bilan, boshqa tumanlari aholising doimiy o'zi tomonga harakatga bo'lishiga sabab bo'ladi, muloqot esa, albatta, Denov shahri shevasida amalga oshiriladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Ashirboyev S. O'zbek dialektologiyasi. – Toshkent: Nodirabegim, 2021. – B. 12.
2. Раҳимов С. Ўзбек тили Сурхондарё шевалари (Фонетика, Лексика). – Тошкент: Фан, 1985. – Б. 24.
3. Джураев А.Б. Теоретические основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент: Фан, 1991. – С. 69-70.
4. Решетов В., Шоабдурахмонов Ш. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978.
5. Тўйчибоев Б., Ҳасанов Б. Ўзбек диалектологияси. – Тошкент: Абдулла Қодирий, 2004.
6. Иброҳимов Й. М. Жанубий оролбўйи ўзбек шевалари тадқиқи: Филол. фан. докт. ...дис. – Тошкент, 2000.

XORAZM DIALEKTAL ZONASIDAGI TURKMAN SHEVALARIDA Δ, Θ TOVUSHLARINING QO'LLANILISHIGA DOIR

ON THE USE OF Δ, Θ SOUNDS IN THE TURKMAN DIALECTS OF THE KHORAZM DIALECT ZONE

Alimardanov Elyor

ToshDO'TAU tayanch doktoranti

Annotatsiya. O'zbek tili massivining tarkibiy qismi bo'lgan Xorazm dialektal zonasining ma'lum areallarida turkmanlar istiqomat qiladi va iste'molda turkman tilidan foydalanadi. Xorazm dialektal zonasidagi turkman shevalari o'zbek tilining ta'siri ostida o'ziga xos rivojlanish yo'lida borayotir. Maqolada dialektal zonadagi turkman shevalarida markaziy turkman shevalari va turkman adabiy tiliga xos apikal talaffuz qilinuvchi **δ, θ** tovushlarining qo'llanilishi haqida ma'lumot beriladi.

Kalit so'zlar: Xorazm dialektal zonasi, o'zbek tili, turkman tili, sheva, fonetika, tovush.

Abstract. Turkmens live in certain areas of the Khorezm dialectal zone in the Uzbek language massive and use the Turkmen language in communication. Turkmen dialects in the Khorezm dialectal zone, which is influenced by Uzbek language, are developing in a unique way. The article provides information on the use in the central Turkmen dialects and the apically pronounced **δ, θ** phonemes characteristic of the Turkmen literary language in the Turkmen dialects of the Khorezm dialectal zone.

Key words: Khorezm dialectal zone, Uzbek language, Turkmen language, dialect, phonetics, phoneme.

Xorazm dialektal zonasi o'zbek tili massivining tarkibiy qismi sifatida turli til va lahjalarni o'zida jam etgan. Jumladan, dialektal zonada o'zbek tilining o'g'uz va qipchoq lahjalari,

shuningdek, turkman, qozoq, qoraqalpoq tillari muloqot funksiyasini bajaradi va fokus nuqtasi bo'lgan Urganch-Xiva (o'g'uz) shevalari atrof sheva va tillarga muntazam ta'sir etadi. Shunga ko'ra, mazkur dialektal zonada o'zbek-turkman, o'zbek-qozoq, o'zbek-qoraqalpoq tillari kontakti ro'y beradi. Ushbu kontakda aksar o'rinlarda o'zbek tili dominantlik qiladi, ya'ni ta'sir etuvchi til vazifasini bajaradi.

Turkman tili va shevalarining, nafaqat, o'zbek tili va shevalaridan, balki boshqa turkiy tillardan farqlovchi muhim fonetik belgilaridan biri tishlararo (interdental) **δ**, **θ** tovushlarining mavjudligidir. **δ** – tishlararo (interdental) shovqinli, sirg'aluvchi, jarangli tovush. **θ** – tishlararo (interdental) shovqinli, sirg'aluvchi, jarangsiz tovush.

δ, **θ** undoshlari artikulyatsiyasiga ko'ra, "*tishlararo undoshlar*", "*interdental undoshlar*" va "*apikal tovushlar*" kabi terminlar bilan ataladi [Амансарыев 1970: 181]. Va farqli ravishda, boshqa turkiy tillar, shu jumladan, o'zbek tili va shevalaridagi **s**, **z** undoshlari dorsal tovushlar deyiladi. Turkiy tillardan mazkur apikal tovushlarning mavjudligi turkman tili bilan birga boshqird tilida ham uchraydi [Щербак 1970: 79; Амансарыев 1970: 181; Weýisow 2008: 61].

B.A.Serebrennikov va N.Z.Gadjievalar **δ** tovushini bobotil (prayazyk) davrida so'z boshida uchramasligini va qadimgi turkiy yozma yodgorliklarida intervokal pozitsiyadagina kelishini qayd etadi, *adaq* (oyoq), *adiy* (ayiq), *qadiñ* (qayin), *adiñ* (alohida), *küdagü* (kuyov), *quduy* (quduq), *kedim* (kiyim) [Серебренников, Гаджиева 1986: 60]. Shuningdek, N.A.Baskakov ham mazkur tovushni qadimgi va o'rta (eski) turkiy til davrlarida qo'llanilganligini ta'kidlab, quyidagi misollarni keltiradi, *ad-aq* (oyoq), *qod* (qo'ymoq), *quð-ruq* (quyruq), *bed-ük* (buyuk), *qadiñ* (qayin) [Баскаков 1988: 103].

H.Ne'matov esa, o'zining "O'zbek tilining tarixiy fonetikasi"da, **δ** tovushi qadimgi turkiy tilga xos emas va eski turkiy til davrida yuzaga kelgan tovush sifatida qayd etadi [Неъматов 1992]. A.S.Amanjолоv turk-runiy yodgorliklarida *adaq* (oyoq), *adyir* (ayg'ir), *ädgü* (ezgu), *käd* (juda) *adiñ* (ayirmoq), *tođ* (to'ymoq) kabi ko'plab so'zlar **d** ishorati bilan yozilganini, ammo "Qutadg'u bilig"ning uyg'ur va arab yozuvidagi nusxalarida *adaq*, *adyir*, *ädgü*, *käd*, *adiñ*, *tođ* kabi so'zlar **δ** ishorati bilan yozilganini qayd etadi [Аманжолов 2003: 31].

Ba'zi adabiyotlarda turkman tilidagi **δ**, **θ** tovushlari o'rta fors (paxlaviy) tilining ta'siri natijasida yuzaga kelgan degan qarashlar ham bor [Амансарыев 1970: 181]. Ammo mazkur apikal tovushlar turkiy tillardan, nafaqat turkman tilida, balki fors tili bilan bevosita kontaktga kirishmagan boshqird tilida ham borligi ushbu fikrning noto'g'ri ekanligini ko'rsatadi.

Yuqoridagi fikrlardan ma'lum bo'ladiki, **δ** tovushi turkiy tillar tarixida qachon paydo bo'lgani va qanday fonologik jarayonlar natijasida yuzaga kelgani noma'lum.

M.Koshg'ariy "Devon"ida **δ** tovushining turkiy shevalar talaffuziga alohida to'xtalib quyidagilarni bayon qiladi: "Yag'mo, tuxsi, qipchoq, yabaqu, tatar, qayjumul va o'g'uzlar har vaqt **ɟ** ni so'zda **ɟ** ga aylantiradilar va hech mahal **ɟ** bilan so'zlamaydilar. Chunonchi, ulardan boshqalar qayin daraxtini *qadiñ* desalar, bu qabilalar *qajin* deyidilar va hech mahal **ɟ** bilan so'zlamaydilar. Boshqa qabilalar qaynini, yaqinlarini *qadiñ* desalar, bular *qajin* deyidilar. Chigil va boshqa turkiy qabilalar tilida **ɟ** bilan aytilgan so'zlar qipchoq, yamak, suvor, bulg'orlar hamda ruslarga va Rumga qadar borib taqaladigan boshqa qabilalarda **ɟ** ga almashtiriladi. Masalan, turklar oyoqni *adaq* desalar, ular *azaq* deyidilar. Chigil turklari *qarin tođti* – qorin to'ydi desalar, ular *tozdı* deyidilar. Boshqa ot va fe'llarda ham shunga qiyos qilish kerak. Xulosa qilib aytganda, chigillarda **ɟ** bilan aytiladigan so'zlar yag'mo, tuxsi, o'g'uz va Chinga qadar cho'zilgan yerlarda yashovchi ba'zi arg'ularda **ɟ** bilan almashadi. Rungacha bo'lgan qipchoq va boshqa qabilalarda bu harf **ɟ** ga aylantiriladi" [Косһғарий 1960: 66].

Olimning xulosaridan ma'lum bo'ladiki, eski turkiy til davrida mazkur apikal tovushning

qo'llanilishi barcha turkiy shevalar uchun umumiy bo'lmagan. Lekin qadimgi turkiy tilda mavjudligi, mavjud emasligi, eski turkiy til davrida yuzaga kelgani hali yechimini kutayotgan mavzulardandir.

ð tovushi Xorazm dialektal zonasining ota urug'iga mansub turkman areallarining aksar qishloqlarida (Bezirgan, Kaltaminor, Otauba, Oqqamish, Sarimoy) barcha pozitsiyalarda faol qo'llaniladi, *ða:t (narsa)*, *hã:ðir (hozir)*, *ö:ðim (o'zim)*, *gö:ð (ko'z)*. *Bir bayši udoq baytli jo:l jörüjp (Bir baxshi uzoq vaqtli yo'l yurib)...* *θiz hajθi tojo þarθaη biðem šoηo barariθ (Siz qaysi to'yga borsangiz biz ham shunga boramiz)*. *Men hã:ðir bi jö:nde hij ða:t ajdip bilmejen (Men hozir bu yerda hech narsa ayta olmayman)*. *Šondo Magtumyuli bašin diklândä göð öηü ümödläp, kelleθi a:jlanið giden (Shunda Mahtumquli boshini ko'targanda, ko'z oldi qorong'ulashib, boshi aylanib ketgan)*.

Turkiy tillar fonetikasiga bag'ishlangan ishlarda θ tovushining turkman va boshqird tillarida qo'llanishi qayd etilgan. Lekin ð tovushi singari qachon paydo bo'lgani va qanday fonologik jarayonlar natijasida yuzaga kelgani noma'lum.

θ tovushi Xorazm dialektal zonasining ota urug'iga mansub turkman areallarida barcha pozitsiyalarda faol qo'llaniladi (Bezirgan, Kaltaminor, Otauba, Oqqamish, Sarimoy), *θa:n*, *θay*, *θö:ð*, *hajθi*, *na:θ* kabi. *Soη münna a:damlar so:roja (So'ng bundan odamlar so'raydilar)*. *Olar men hajsi tojo barsam barja (Ular men qaysi to'yga borsam boradi)*. *Bir serçe bilviliη ja:nna barip (Bir chumchuq bulbulning yoniga borib)*.

Turkman shevalari fonetik jihatdan **z/ð**, **s/θ** tovushlarining talaffuziga ko'ra 2 guruhga bo'linishi adabiyotlarda keltiriladi: 1. apikal dialektlar, 2. dorsal dialektlar [Амансарыев 1970: 60]. Apikal dialektlarda **ð**, **θ** tovushlari qo'llanilsa, dorsal dialektlarda **z**, **s** tovushlari qo'llanilishi bilan xarakterlidir. Apikal dialektlarga taka, yovmut, go'klan, salir, sariq, ersari, qoratoshli, alili, yemrali kabi shevalar kirsam, dorsal dialektlarga chovdur, noxur, anav, eski, mukri, suxri, kirach, arabachi, chandir, chagas, xatap, bayat, duyji, qipchoq kabi shevalar kiradi.

Ko'rinadiki, **z/ð**, **s/θ** tovushlarining talaffuzi turkman shevalari uchun umumxarakter xususiyat kasb etmaydi. Shunga ko'ra, Xorazm dialektal zonasining turkman shevalarida ham mazkur tovushlarning apikal hamda dorsal talaffuzlari uchraydi. S.Arazkuliyeu To'rtko'l turkmanlarining qoraqalpoq tili ta'sirli turkman shevalarida mazkur tovushlarning apikal holda, o'zbek tili ta'sirli turkman shevalarida esa, dorsal holatda talaffuz etilishini qayd etadi. Qoraqalpoq tili ta'sirli turkman shevalari, *salam sovuk*, *syia*, *siz*, *sen* o'zbek tili ta'sirli turkman shevalari, *sala:m sovuk*, *siya*, *siz / sizer*, *sen* [Аразкулыев 1961: 48-50].

Aytish joizki, dialektal zonaning apikal talaffuzli shevalarida **z/ð**, **s/θ** tovushlarining dorsal ko'rinishlaridan ham qo'llaniladi. Bu esa, yondosh til va shevalarining ta'siri natijasidir. Olim S.Arazkuliyeu o'tgan asrning 60-yillarida **ð**, **θ** tovushlarining dorsal yoki unga yaqin ko'rinishi shevalarning birinchi guruhida ham uchrashini, ammo bu holat ularda hozircha muhim xususiyatga ega emasligini, shunday bo'lsa-da, aksar so'zlarda qo'llanishiga asoslanib, dorsallik bu guruhda ham o'sishini bashorat qilgan edi [Аразкулыев 1961: 48-50]. Dialektal zonaning fokus markazi Urganch-Xiva shevalari ta'siridan ushbu undosh tovushlar dorsal holda talaffuz qilinishi kuchayib bormoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Амансарыев А. Ж. Түркмен диалектологиясы. – Ашгабат: Түркменистан, 1970.
2. Аманжолов А.С. История и теория древнетюркского письма. – Алматы: Мектеп, 2003.

3. Аразкулыев С. Гарагалпагыстан АССР-ның Дөртгүл районындагы түркмен гөплешиклери. – Ашгабат, 1961.
4. Баскаков Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. – М.: Наука, 1988.
5. Ньматов Х. Ўзбек тили тарихий фонетикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992.
6. Кошғарий М. Девону луғотит-турк. – Тошкент, Фан. 1960.
7. Серебренников Б.А., Гаджиева Н.З. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. – М.: Наука, 1986.
8. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. – Л.: Наука, 1970.
9. Weýisow B. Türkmen diliniň taryhy. – Aşgabat, 2008.

TIL KONTAKTLARINING BADIY ADABIYOTDA AKS ETISHI

REFLECTION OF LANGUAGE CONTACTS IN FICTION

Sayfullayev Baurjan Nurumbeto‘g‘li

*Alisher navoiy nomidagi Toshkent davlat
o‘zbek tili va adabiyoti universiteti
mustaqil tadqiqotchisi
sayfullayevbaurjan@gmail.com*

Annotatsiya. *Ushbu maqola tilshunoslikning kontakt va kontaktologiya masalasiga bag‘ishlanadi. Jumladan qozoq va o‘zbek tillari kontaktining badiiy adabiyotdagi xususiyatlari, ushbu ikki til oloqalari, qozoq adiblari asarlaridagi o‘zbek tili unsurlarining ishtiroki, o‘zbek tili leksikasi asosida so‘z yasalishi va o‘zbekcha so‘z yasalishi qolipida yasalgan so‘zlar o‘rganilgan.*

Kalit so‘zlar: *kontakt, dialekt, dialektizm, bilingvizm, bilingv, interferentsiya, adstrat, substrat, sheva.*

Abstract. *This article is devoted to the issue of contact and contology of linguistics. In particular, the characteristics of the contact between Kazakh and Uzbek languages in fiction, the relations between these two languages, the scope of Uzbek language elements in the works of Kazakh writers, word formation based on the Uzbek lexicon, and words made in the pattern of Uzbek word formation description is determined.*

Key words: *contact, dialect, dialectism, dvuyazychie, bilingv, interference, adstrat, substrate.*

Kirish. Jahon tilshunosligida til kontaktlari turlicha nomlanib keldi. Ular ichida “tillar ittifoqi” tushunchasi mashhur bo‘lib, u keyingi davrlarda ham qo‘llanib keldi. “Til kontaktlari” tushunchasi aynan “tillar ittifoqi”ni to‘laligicha almashtirmasa ham, tillar o‘rtasidagi aloqalar ularning umumiy masalasi jihatidan birlasha oladi. Bu masala areal lingvistikada yangi mazmunga ega bo‘ldiki, u bilan maxsus bo‘lim – kontaktologiya shug‘ullanmoqda, ya‘ni aloqadagi til va shevalar – kontaktologiya bo‘limida o‘rganiladi. Fanda lingvistik kontaktologiyaning turli talqinlari bor. Bu muammo *kontakt lingvistikasi* obykti hisoblanadi. Kontakt lingvistikasi yoki lingvistik kontaktologiya ham areal lingvistika, ham umumiy tilshunoslikning obykti bo‘lib kelmoqda. Shundan umumiy tilshunoslik asosan til kontaktlari bilan shug‘ullansa, areal

18	Zilola Tillabayeva Samarqand viloyati qarluq shevalarida qoʻllaniluvchi frazeologizmlar yuzasidan mulohazalar	272
19	Nodirjon Qurbonov Figurative toponyms in the uzbek and english languages and their lexical-semantic classification	276
20	Dilbar Xalmuratova Kórkem shıǵarmalarda dialektke tán frazeologiyalıq variantlardıń qollanıwı	281
21	Dildora Rayimqulova Oʻrta Chirchiq tumani shevasida etnografik xususiyatlarning nomlarini va nomlar bilan bogʻliq dialektal soʻzlar	284
22	Dilnoza Qabulova Dialektal antroponimlar mintaqaviy antroponimikaning asosiy xususiyati sifatida	289
23	Charos Karimboyeva Toponimlar bilan bogʻliq oʻzbek laqablarining etimologiyasi	292
24	Sohiba Otaxonova Antroponimlar lingvomadaniy sath birligi sifatida	295
25	Durdona Sayfutdinova Salbiy tilaklarning funksional mazmunlari xususida	298
26	Dilmurod Eshanqulov Qoraxoniylar davrida qarluq dialekti	300
27	Gulchehra Ahatova Tayloq shevasining baʼzi xususiyatlari	303
28	Nodir Muxammadiyev Oʻzbek shevalari oʻrganilishi tarixiga qisqacha ekskurs	305
29	Nilufar Azizova “Devonu lugʻotit turk”dagi ijtimoiy munosabat semali leksemalarning oʻzbek shevalariga munosabati	309
30	Ozoda Sharipova Paremalarning lingvistik va lingvomadaniy tadqiqi	312
31	Gulnoza Sayfiddinova Said Ahmad ijodida qoʻllangan xalq maqollarining uslubiy xususiyatlari	316
32	Maftuna Ahmadjonova “Devonu lugʻatit-turk” asaridagi toponimik terminlar turkolog olimlar nigohida	321
33	Vazira Alimbekova Janubi-sharqiy Andijon shevalarining oʻziga xos leksik xususiyatlari	327
34	Gulshoda Ruziyeva Xushmuomalalik (hurmat) nazariyasi dunyo tilshunoslari nigohida	333
35	Nigora Kadirova Oʻzbek tilida “farzand” konsepti va uning maqollar orqali voqelanishi	337
36	Muhabbat Matkurbanova Abdulla Qodiriyning kichik asarlarida leksik va frazeologik dialektizmlar	341
37	Kamola Nasirova Xalq allalari leksikasining tuzilishi va lugʻaviy qatlamlari	344